

УДК 343.9

Б. Головкін, доктор юридичних наук, за-
відувач сектору Інституту вивчення про-
блем злочинності НАПрН України

Поняття злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі

Розробку нового поняття, яким є злочинність економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі (ПЕК), слід починати із визначення класу об'єктів, до яких вона належить. Це дозволить краще зрозуміти кримінологічну природу явища, що вивчається. Оскільки паливно-енергетичний комплекс є структуроутворюючим елементом національної економічної системи, то й злочинні прояви, що тут мають місце, іманентно належать до злочинності у сфері економіки. Визначень поняття останньої у кримінологічній літературі існує велика кількість, що вказує на широку зацікавленість науковою спільнотою цією проблемою та складність її розв'язання. Свідченням неоднозначності розуміння досліджуваного антисоціального явища є термінологічне розмаїття, яке зустрічається в літературі: «економічна злочинність», «злочинність у сфері економіки», «злочинність економічної спрямованості», «кримінальна економіка», «тіньова економіка», «злочинність у сфері підприємницької діяльності», «господарська злочинність» та ін. Досить часто зазначені словосполучення вживаються як синоніми і не несуть якогось особливого семантичного навантаження. Візьмемо до уваги точку зору авторитетного вітчизняного кримінолога А. П. Закалюка, який наголошував на методологічній коректності використання терміна «злочинність у сфері економіки», оскільки у такий спосіб визначається місце вчинення злочинів та підкреслюється його предметна сутність — порушення інтересів і цілей легальних учасників економічних відносин, а саме: отримання у правомірний спосіб прибутку, доданої вартості¹.

Логіка суджень А. П. Закалюка зводиться до такого. Предикат «економічна» означає суспільно корисна, та, що є надбанням усіх членів суспільства, підпорядкована загальнонародним інтересам, панівній

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 97–100.

системі цінностей і суспільно бажаному результату — виробництву товарів і послуг для задоволення потреб суспільства. Звідси випливає некоректність вживання терміна «економічна злочинність», бо за своєю сутністю остання антагоністична економіці як суспільно корисній категорії, не є її складовою, а навпаки, руйнує ринковий механізм господарювання, систему економічних відносин, і в кінцевому підсумку призводить до криміналізації економіки, її підпорядкування індивідуалістичним чи корпоративним інтересам окремих осіб і впливових кланів з метою отримання, за рахунок праці легальних учасників економічних відносин, незаконної вигоди. Викладена аргументація виглядає переконливою, у зв'язку з чим нами підтримується.

Уведення у науковий обіг нового поняття, а саме: «злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі», зумовлено необхідністю точного і повного відображення явища, що становить його зміст. У кримінології вирізнення відносно однорідної групи злочинів, що утворює новий різновид злочинності, традиційно здійснюється на підставі таких критеріїв, як сфера (об'єкт) посягання, цілісність зовнішньої форми прояву сутності явища, єдність внутрішнього змісту (міжелементних зв'язків), загальний механізм детермінації, типовість контингенту злочинців. Дотримуючись логічної послідовності вибудови елементів запропонованого термінологічного словосполучення, спочатку звернімося до аналізу його першої частини: «злочинність економічної спрямованості». У такий спосіб доводиться типова належність злочинності, яка нас цікавить. Її родовою ознакою є економічна спрямованість, тобто пов'язаність з економічними відносинами, вчинення протиправних посягань у процесі здійснення економічної діяльності, наявність у суб'єкта злочину економічного інтересу, корисливого мотиву і мети — отримання незаконної вигоди. Дефініція «злочини економічної спрямованості» передбачає певну сукупність різнорідних груп злочинів, об'єднаних на основі сталих зв'язків між окремими елементами єдиного механізму організації та функціонування національної економіки, а також спільними кримінальними інтересами контингенту злочинців щодо незаконного збагачення. Спільним для групи злочинів цієї категорії є механізм заподіяння шкоди економічним відносинам. Указівка на економічну спрямованість визначає предмет дослідження та його межі.

У численних наукових працях висловлювалися різні судження щодо типових ознак злочинності у сфері економіки. Абстрагувавшись від непринципових відмінностей існуючих точок зору, спробуємо скомбі-

нувати характерні ознаки зазначеної злочинності. Такими найчастіше називаються: а) спільний родовий об'єкт посягання — економічні відносини; б) наявність спільної для всіх злочинів корисливої мотивації і загальної мети отримання економічної вигоди (майнового і немайнового характеру); в) заподіяння шкоди економічним інтересам громадян, господарюючим суб'єктам і державі; г) детермінованість одними і тими ж соціальними чинниками, що входять у детермінуючий комплекс економічної злочинності; д) суб'єктами вчинення злочинів цієї категорії найчастіше виступають суб'єкти господарської діяльності або їх службові особи у процесі здійснення ними фактичної чи фіктивної господарської діяльності¹.

Друга частина запропонованого термінологічного словосполучення — «у паливно-енергетичному комплексі» є гносеологічно уточнюючою, оскільки вказує на галузь економіки (зміст та характер виробничих відносин), якій заподіюється шкода злочинними посяганнями. Визначення сфери суспільних відносин як об'єкта наукового пізнання має важливе кримінологічне значення, оскільки резюмується його цілісність, самостійність, специфічна архітектоніка міжелементних зв'язків, інтегрованість у систему більш загального порядку (національну економіку), стабільність протиріч, дисбалансів і кризових явищ, які тут виникають. У кримінологічному розумінні це означає існування єдиного механізму заподіяння шкоди окремим складовим та об'єкту в цілому, відносну однорідність злочинів, які вчиняються у цій сфері, типовість детермінуючих чинників, що породжують та сприяють поширенню аналізованої злочинності.

Розпочати науковий аналіз об'єкта пізнання варто із з'ясування її значення для суспільного виробництва, економічної природи та структури. Паливно-енергетичний комплекс як цілісний механізм господарювання охоплює технологічно організовану діяльність із виробництва енергоносіїв: видобуток — транспортування — переробка — розподіл — обмін — використання (споживання). У процесі виробництва задіяні необхідні й достатні технічні, фінансові і людські ресурси (вуглеводнева сировина, обладнання виробничих галузей і систем їх забезпечення, трудові колективи, фінансові активи, господарюючі суб'єкти, товарна маса та ін.). Процес виробництва енергоресурсів функціонально організований, тому має систему оперативного управ-

¹ Див.: Закалюк А. П. Вказана праця. – С. 116; Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія / А. М. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 81–82.

ління технологічним циклом (технічно-організаційного) і систему адміністративного управління як об'єктом національної економіки (економіко-організаційного). Останнє здійснюється на корпоративних засадах владними апаратами держави та інших суб'єктів господарювання, що є власниками засобів виробництва і відповідно створеної доданої вартості, прибутків. При цьому варто пам'ятати, що економічну політику визначає і проводить держава, вона ж через відповідні органи (фіскальні, фінансові та ін.) керує економікою у цілому.

Паливно-енергетичний комплекс має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво та енергопостачання забезпечує енергоспоживання усіх інших галузей ринкової економіки та населення. Суспільна значущість сфери ПЕК полягає у забезпеченні енергетичної безпеки України, яка є складовою національної безпеки. До відправних методологічних положень нашого дослідження передусім належить з'ясування сутності процесів, що протікають в економіці в цілому та у паливно-енергетичному комплексі зокрема. Фахівці з економічної теорії відзначають пов'язаність таких процесів із *рухом вартості* через сфери її створення, розподілу й обміну. Вартість у своєму класичному вираженні означає суспільно необхідні витрати праці і є результатом визнаного суспільством найбільш оптимального та ефективного процесу здійснення господарських зв'язків. У процесі свого руху вартість застигає у благах. Відокремлення вартості у формі власності та її належність певним суб'єктам перетворює вартість на майно¹. Вартість виражає суспільний характер зв'язків, що здійснюються між усіма суб'єктами економіки, у тому числі й тих, хто безпосередньо не брав участі в її створенні. Істотним атрибутом руху вартості є її суспільний перерозподіл через обов'язкові платежі державі (податки, внески, відрахування). Створення та відтворення власності відбувається в господарській діяльності, яка включає виробничі, технологічні та управлінські зв'язки². Враховуючи викладене, спробуємо вивести низку фундаментальних положень нашого дослідження, зокрема щодо *сфери посягання, об'єкта посягання, механізму заподіяння шкоди останньому, окреслення кола суб'єктів посягання*.

¹ Див.: Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – С. 381.

² Див.: Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – С. 382–383.

По-перше, сфера злочинів економічної спрямованості поширюється на всі види економічної діяльності, пов'язані з вартістю енергоносіїв (палива та електроенергії), її створенням, обміном, розподілом і споживанням у системі виробничих відносин. Іншими словами, для цієї категорії злочинів сферою кримінального впливу є національний ринок енергоносіїв.

По-друге, оскільки ПЕК являє собою організаційно цілісний міжгалузевий виробничий комплекс, поєднаний виробничими зв'язками господарюючих суб'єктів, замкнутим технологічним циклом, централізованим управлінням, вертикальною інтегрованістю в народногосподарський комплекс держави, то і кримінальний вплив на ПЕК також можна вважати системним, оскільки в масштабах національної економіки порушується спосіб виробництва енергоносіїв, заподіюється шкода засобам виробництва і виробничим відносинам, що в цілому загрожує енергетичній безпеці держави. Системність кримінального впливу на ПЕК виявляється у загальному механізмі незаконного привласнення матеріальних благ, порушенні економічних інтересів товаровиробників, транспортувальників та споживачів енергоресурсів.

По-третє, родовим об'єктом кримінального впливу у сфері ПЕК є система економічних відносин, що охоплюють техніко-економічні та організаційно-економічні відносини, які складаються у процесі виробництва і споживання енергоносіїв та управління цим процесом. Злочинні посягання у сфері ПЕК у цілому спрямовуються проти механізму організації і функціонування національної економіки у сфері виробництва та споживання енергоносіїв. Градація за безпосереднім об'єктом заподіяння шкоди передбачає поділ сукупності злочинів економічної спрямованості у сфері ПЕК за складовими елементами зазначеного механізму господарювання: (I) *посягання на майновий комплекс підприємств ПЕКу і його промислової продукції*; (II) *посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв*; (III) *посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносіями*; (IV) *посягання, що порушують порядок здійснення адміністративно-управлінської діяльності органів влади й управління по реалізації державної політики у сфері ПЕК*. Об'єднуючою основою для цього різновиду злочинів є належність до сфери економічних відносин, що включають відносини власності, господарські та управлінські відносини, а також домінуюча корислива мотивація, пов'язана із незаконним збагаченням та отриманням інших вигод особистого характеру. З наведеного убачається специфіка злочинів досліджуваної категорії, оскільки

вони охоплюються єдиним економічним процесом з виробництва енергоносіїв і вчиняються в ході здійснення промислової, господарської, фінансової та службової діяльності. Наступним елементом, що характеризує ці злочини, є суб'єкт їх вчинення. Останніх доцільно поділити на три категорії: 1) особи, які безпосередньо задіяні у виробничому процесі; 2) суб'єкти підприємницької діяльності та уповноважені ними особи, які працюють на ринку енергоносіїв; 3) службові особи органів влади й управління, що здійснюють дозвільну, ліцензійну, кредитно-фінансову та іншу адміністративно-управлінську і господарсько-управлінську діяльність у сфері ПЕК.

I. *Посягання на майновий комплекс підприємств ПЕКу і його промислової продукції* не охоплюють господарську (підприємницьку) діяльність цих підприємств із майновими та фінансовими активами як таку. Така група посягань включає сукупність корисливих злочинів, пов'язаних із: а) розкраданням вуглеводневої сировини та продуктів її переробки під час видобутку, перероблення, транспортування, розподілу і зберігання; б) розукомплектуванням на брукт та викраденням промислового обладнання, силових агрегатів, засобів автоматики, зв'язку, технологічного захисту, устаткування трансформаторних і розподільчих станцій і підстанцій, гірничошахтного обладнання, демонтаж електричних мереж, кабельних ліній тощо. Розкрадання вуглеводневої сировини і продуктів її переробки, з одного боку, здійснюється масово і стихійно за участю працівників галузі, а з другого боку — на професійній основі, організованими злочинними угрупованнями. Серед таких злочинів найпоширенішими є крадіжки нафти і газоконденсату шляхом пошкодження і несанкціонованих підключень (врізок) до магістральних трубопроводів. Зазначений рід кримінальних занять поставлений на промислову основу і набув ознак організованого нафтогазового бізнесу, оскільки налагоджено технологію викрадення, перекачування нафтогазової сировини, транспортування, зберігання, перероблення у підпільних цехах та реалізацію нафтогазопродуктів на споживчому ринку. Іншим різновидом професійного кримінального бізнесу стали масштабні крадіжки вугілля на складах і сховищах, у пунктах відвантаження і розвантаження готової продукції, в місцях відстоювання товарних вагонів і навіть під час руху рухомого складу залізничного транспорту.

Суб'єктами вчинення злочинів цієї категорії виступають: а) наймані працівники, які виконують трудові обов'язки і за родом діяльності мають доступ до сировини, обладнання і готової продукції; б) матеріально відповідальні особи, які працюють на підприємствах ПЕКу;

в) особи, які виконують обов'язки щодо охорони майна і об'єкта, в якому воно зберігається, без матеріальної відповідальності; г) керівники підприємств і структурних підрозділів.

II. *Посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв*, включають протиправну діяльність безпосередніх суб'єктів господарювання та уповноважених ними осіб і протиправну діяльність інших учасників ринку енергоносіїв. Як зазначається у довідкових матеріалах ДСБЕЗ МВС України, найбільш поширеними злочинами та схемами їх вчинення із боку службових та матеріально відповідальних осіб підприємств паливно-енергетичного комплексу є: привласнення та розтрата майна (у тому числі привласнення виручки від реалізації продукції, не облікованої в бухгалтерській документації та податковій звітності, а також привласнення майна під час реорганізації або ліквідації виробничих підприємств); розкрадання готової продукції шляхом списання на виробничу необхідність і подальшу реалізацію нижче собівартості; незаконне відчуження та надання в оренду приміщень, майнових об'єктів і матеріальних цінностей підприємств паливно-енергетичного комплексу; придбання ресурсів за завищеними цінами або продаж активів за цінами, які є нижчими від ринкових (привласнення різниці в цінах, ухилення від оподаткування); укладення збиткових угод на закупівлю обладнання за завищеними цінами, завищення обсягів виконаних робіт під час реконструкції та будівництва тощо. З боку суб'єктів підприємництва на ринку енергоносіїв досить поширеними є такі злочини і схеми їх вчинення, як: ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) шляхом надання до державних органів недостовірної обов'язкової інформації стосовно діяльності на ринку енергоносіїв (про платоспроможність підприємства, прибутки, валютну виручку та рахунки за межами України, сферу, обсяги та місце діяльності); реалізація нафти власного видобутку та нафтопродуктів Держрезерву поза аукціонами та біржами; порушення порядку реалізації електроенергії адресними поставками; здійснення підприємницької діяльності без відповідного дозволу, ліцензії та відповідної технічної документації (незаконний видобуток корисних копалин, у тому числі безліцензійний видобуток нафти і газоконденсату) тощо¹.

Суб'єктами вчинення злочинів даної категорії виступають: а) власники і співвласники підприємств паливно-енергетичної галузі; б) приватні підприємці; в) керівники підприємств і структурних підрозділів.

¹ Довідка про заходи органів внутрішніх справ з протидії правопорушенням у паливно-енергетичному комплексі держави. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.

III. *Посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносії, пов'язані із відчуженням майна і коштів, оплатою матеріальних цінностей, наданих послуг, виконаних робіт за безгрошовими формами платежів та взаємозаліками.* Кримінальні форми розрахунків зазвичай мають місце між суб'єктами господарювання та державними установами. За довідковими матеріалами ДСБЕЗ МВС України, йдеться про такі протиправні дії, як: перерахування грошей на рахунки інших суб'єктів підприємницької діяльності без здійснення зустрічних поставок (так звані «безтоварні» операції, у тому числі у випадках підписання фіктивних угод про отримання консультаційних, юридичних послуг тощо); фінансування (кредитування) приватних бізнес-структур за рахунок обігових коштів енергетичних підприємств державного сектору економіки; порушення порядку розрахунків за переказними дорученнями (використання переказних доручень без наявної кредиторської заборгованості); порушення порядку розрахунків шляхом переуступки права вимоги боргу (здійснення перерозподілу частини прибутків від виробників до посередницьких структур та списання збитків на затрати виробника); недопостачання товарно-матеріальних цінностей або їх отримання за цінами, які в 10 разів перевищують ринкові, за зазначеними взаємозаліками; списання заборгованості та витрат на собівартість виробництва за всіма видами безгрошових форм розрахунків та взаємозаліків, яка утворилася внаслідок порушення порядку їх здійснення; утворення фіктивної кредиторської заборгованості для подальшої реалізації процедури штучного банкрутства; отримання кредитів за надмірно високими ставками; порушення порядку збору та використання коштів, отриманих від споживачів за спожиту електроенергію і газ поза перерахуванням їх на консолідовані розподільчі рахунки та проведення оплати за них безгрошовими формами розрахунків тощо¹.

Суб'єктами вчинення злочинів цієї категорії виступають: а) власники і співвласники підприємств паливно-енергетичної галузі; б) фінансово-бухгалтерські працівники, керівники підприємств і структурних підрозділів; в) приватні підприємці; г) державні службовці органів влади й управління.

IV. *Посягання, що порушують порядок здійснення адміністративно-управлінської діяльності органів влади й управління по реалізації державної політики у сфері ПЕК, у цілому здійснюються*

¹ Див.: Методичні рекомендації щодо виявлення та попередження злочинів на ринку енергоносіїв. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.

в організованих формах, однак у звітах МВС позначаються як такі, що мають «корупційну спрямованість». На рівні центральних органів влади й управління (Мінпаливенерго, Мінвуглепром та підпорядкованих їм департаментів енергетики, нафтогазового та вугільного комплексу, центральних енергогенеруючих та постачальних компаній) створені корпоративно-бюрократичні структури, які, використовуючи владний і регулюючий вплив на ринок енергоносіїв, обслуговують комерційні інтереси провладних кланово-олігархічних бізнес-груп (до яких нерідко причетні і самі), штучно створюють для них монопольне становище, беруть участь у перерозподілі ринків збуту і постачання енергоносіїв, звільненні від оподаткування, примноженні приватних капіталів за рахунок масштабного розкрадання бюджетних коштів. З цією метою розроблені злочинні схеми надзбагачення, робота яких забезпечується такими службовими зловживаннями: при визначенні цін і тарифів та алгоритму розподілу коштів за електроенергію і газ (створення окремим підприємствам пільгових умов діяльності, формування занижених тарифів при купівлі, і навпаки, завищених під час реалізації енергоносіїв); надання ліцензій на видобуток вуглеводнів за фальсифікованими документами; неправомірне визначення переможців на аукціонах, біржах та конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), електроенергії, нафти, газу та нафтопродуктів; нецільове використання і розкрадання бюджетних коштів, виділених під загальнодержавні програми розвитку альтернативних джерел енергії та енергозберігаючих технологій, виділених на розвиток нафтогазового комплексу, а також державних коштів, спрямованих на фінансування програм по створенню нових робочих місць для звільнених працівників вугільної галузі, газифікації населених пунктів та ін. Службові особи місцевих органів влади й управління в основному причетні до зловживань у сфері здійснення взаємозаліків із платежів до бюджету та відшкодування ПДВ, визначення оптових постачальників енергоносіїв та закріплення їх за найбільш платоспроможними споживачами, визначення операторів нафтопродуктів та регіонального ринку їх збуту; неналежного контролю за управлінням державним майном, реорганізацією, ліквідацією, реалізацією і списанням майна і майнових об'єктів тощо¹. Досить показовим є той факт, що забезпечують «прикриття» протиправної діяльності корпоративно-бюрократичних структур

¹ Див.: Методичні рекомендації щодо виявлення та попередження злочинів на ринку енергоносіїв. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.

контролюючі органи, які нерідко використовуються як інструмент антиконкурентної боротьби на ринку енергоносіїв. Не виникає жодних сумнівів щодо корисливої вмотивованості їх протиправних дій. Фінансові, податкові інспекції, інспекції по цінах, енергонагляду, газу, служби стандартизації, екології, захисту прав споживачів, контрольно-ревізійні управління фальсифікують підсумки перевірок фінансово-господарської діяльності підконтрольних зазначеним структурам монопольних суб'єктів господарювання, не застосовують до них штрафних санкцій тощо. І навпаки, знаходять масу порушень і фактично блокують господарську діяльність інших суб'єктів підприємництва з метою усунення їх із національного ринку енергоносіїв. Крім того, владні корпоративно-бюрократичні структури скеровують діяльність правоохоронних органів на боротьбу із загальнокримінальною злочинністю у сфері ПЕК і в такий спосіб захищають майнові і фінансові фонди приватних монополістів на ринку енергоносіїв від масових розкрадань із боку працівників і керівників підприємств паливно-енергетичної галузі.

Підсумовуючи, пропонуємо таке визначення злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі — *це кримінологічно однорідна сукупність корисливих злочинів, що посягають на механізм організації й функціонування міжгалузевої системи відтворення енергоресурсів і в масштабах суспільства заподіюють шкоду енергетичній безпеці країни.*

Головкин Б. Понятие преступности экономической направленности в топливно-энергетическом комплексе

В статье разработано понятие преступности экономической направленности в топливно-энергетическом комплексе, проанализированы ее характерные черты и структурные элементы, сформулировано определение этой преступности.

Ключевые слова: производство и потребление энергоносителей, механизм криминального воздействия на энергетический рынок, энергетическая безопасность.

Golovkin B. Concept of criminality of economic orientation of Fuel and Energy Complex

In the article the concept of criminality of economic orientation is worked out of Fuel and Energy Complex, its personal touches and structural elements are analyzed, determination of this criminality is set forth.

Keywords: production and consumption of power mediums, mechanism of the criminal affecting power market, power safety.